

ویژگی‌های بصری صفحات افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی بخارا، براساس نسخه‌های محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی

دکتر مهدی صحراگرد - لاله خوش‌مود*

چکیده

در کتابخانه آستان قدس رضوی، گنجینه‌ای از کتب چاپ سنگی وجود دارد. در میان آنها بخشی به قرآن‌های چاپ سنگی اختصاص دارد که در چاپخانه‌های مختلف به چاپ رسیده‌اند. تعدادی از این قرآن‌ها در چاپخانه سنگی شهر بخارا چاپ شده‌اند، زمانی که بخارا جزوی از خراسان بزرگ محسوب می‌شد. چاپخانه سنگی بارانوفسکی درخانات بخارا، فعالیت خود را در سال ۱۹۰۱م. آغاز کرد. دوره انتشار کتاب‌های چاپ سنگی در بخارا بسیار کوتاه بود و فقط تا دو دهه نخست قرن بیستم ادامه داشت. مقاله پیش رو به بررسی ویژگی‌های صوری (فرمی) صفحه‌های افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی که در چاپخانه‌های بخارا به چاپ رسیده می‌پردازد تا علاوه بر معرفی و توصیف تزیینات و تقسیمات صفحه، اشاره‌ای کند به تأثیراتی که محل چاپ بر روی ویژگی‌های صوری این قرآن‌ها داشته است.

کلید واژه: قرآن، چاپ سنگی، صفحه افتتاح، هنر عصر قاجار، گرافیک، صفحه‌آرایی.

* کارشناس ارشد ارتباط تصویری مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی فردوس

lalehkhoshmood@yahoo.com

مقاله مستخرج از پایان نامه با عنوان «بررسی ویژگی‌های صوری صفحه‌های افتتاح قرآن چاپ سنگی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی» به راهنمایی دکتر مهدی صحراگرد

مقدمه

درمیان هنرهایی که به برکت اسلام رواج یافته است، کتاب‌آرایی قرآن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. کاتبان قرآن برای تأکید و تذکر بر تقدس متن کلام الهی سعی در آرایه هر چه بهتر و زیاتر آن داشتند و با بهره‌گیری از انواع هنرها و عناصری چون رنگ و نقش، صفحه‌آرایی و... درکنار خط و تذهیب به تزیین مصحف شریف پرداختند. در ایران نیز هنرمندان بر آرایش صفحات قرآن همت گماردند و روش‌ها و اصول متنوعی را به وجود آوردند.

با ورود چاپ و رواج چاپ سنگی، پنجره‌ای نو به کتابت و تزیین گشوده شد. چاپ سنگی جای استنساخ را بعد از ورود چاپ سربی گرفت و ویژگی‌های نسخ خطی را در قالبی جدید زنده کرد.

چاپ سنگی میراث‌دار سنن کتاب‌آرایی و دوران شکوفایی آن به حساب می‌آید. صفحات افتتاح قرآن‌ها اغلب زیباترین تزیینات را در کنار نخستین آیات قرآن با خطی زیبا دارد. دو صفحه روبه‌رو در اول کتاب مقدس شامل سوره حمد و آیات ابتدایی سوره بقره بوده که معمولاً با صفحه‌بندی، تزیینات و تذهیب همراه است. مجموعه آستان قدس رضوی دربردارنده شمار قابل توجهی از قرآن‌های چاپ سنگی است که مبنای مطالعه خط و تذهیب این آثار است. محل چاپ برخی از این آثار مشخص است از این رو مجموعه مناسبی برای مطالعه سبک‌های منطقه‌ای در چاپ سنگی تلقی می‌شود.

در این پژوهش قرآن‌های چاپ شده در چاپخانه‌های بخارا جهت بررسی انتخاب شده است، علاوه بر معرفی این نسخه‌ها و بررسی ویژگی‌های صوری صفحه‌های افتتاح این قرآن‌ها به چگونگی تقسیمات صفحه، تزیینات، حاشیه و سرلوح و رنگ‌های استفاده شده آن پی ببریم.

سؤال اصلی این تحقیق به بررسی ویژگی‌های بصری صفحات افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی نسخ چاپ شده در بخارا اختصاص دارد و ضمن آن مواردی چون چگونگی تقسیم فضا در صفحات افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی بخارا و نیز تزیینات و جزئیات مورد استفاده در صفحات افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی بخارا؛ چگونگی تقسیم‌بندی صفحه افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی بخارا و رابطه محل چاپ و طراحی صفحات افتتاح قرآن جستجو می‌شود. گفتنی است پیش از این ندا شفیقی در «بررسی

سیر تحول تزیینات صفحات افتتاح قرآن مجید از سده پنجم تا پایان سده دوازدهم هجری قمری»، صفحات افتتاح قرآن‌های خطی را بررسی کرده است که هم در دامنه زمانی و هم آثار مورد بررسی با تحقیق پیش او متفاوت است.

چاپ سنگی در ایران:

تاریخ چاپ در ایران، همچون اغلب کشورهای خاورمیانه و خاور نزدیک، قدمت زیادی ندارد. چاپ سربی در ایران به حدود اواخر قرن ۱۲ بازمی‌گردد؛ اما این رویکرد مورد استقبال عموم مردم قرار نگرفت. از دلایل آن، نخست اینکه نیاز به تحول و رو آوردن به مدرنیته احساس نشده بود و دیگر اینکه چشم اندک مردم باسواد ایرانی به خطوط سنتی و سیال و خوش‌تراش خو گرفته بود، که در چاپ سربی فراهم نمی‌شد. (مارزلف، ۱۳۹۰: ۳۱)

در نیمه دوم قرن نوزدهم، چاپ با حروف متحرک سربی برای مدت طولانی به کلی در ایران کنار گذاشته شد و سپس چاپ سنگی جایگزین آن گردید. (بابا زاده، ۱۳۷۸: ۲۸)

واژه چاپ‌سنگی یا لیتوگرافی از لغت یونانی لیتو به معنای سنگ و گرافی به معنای نوشتن گرفته شده است. شیوه چاپ سنگی که بین سال‌های ۱۷۶۹ تا ۱۷۹۸ م. توسط الویز زنفلدر آلمانی ابداع شد تا سال ۱۸۱۸ م. مرجعیت یافت. (پاولو ناشچلگو، ۱۳۸۶: ۸) گذشته از خوشنویسی زیبا، ارزش والای این کتاب‌ها در تذهیب و تصاویر ظریف و پرکار، تجلی یافته است. از این رو بدیهی است که ناشران دیر یا زود به دنبال امکان به خدمت گرفتن کاتبان، مذهب‌بان و تصویرسازان رفته‌اند تا با مشارکت هم در تولید کتاب‌های چاپ سنگی همکاری کنند.

در واقع همان شیوه‌ای که در تولید نسخ خطی به کار گرفته می‌شد، در انتشار کتاب‌های چاپ سنگی نیز به کار رفت. تزیینات یک کتاب شامل جدول‌ها، خطوط مشخص‌کننده ساختار متن، سرلوح‌های تذهیب شده و تصاویر بوده است. هرکدام از این عناصر تزیینی در کتاب‌های چاپ سنگی همچون نسخ خطی باید توسط گروهی از هنرمندان اجرا می‌شد.

در آن دوران ایران وسعت زیادی داشته، آذربایجان و بخارا نیز جزو ایران به حساب می‌آمدند و چاپخانه‌های مختلفی برای چاپ کتب سنگی در شهرهایی همچون: تبریز، تهران، بخارا، آذربایجان،

مشهد، شیراز، رشت و کاشان دایر گردید.

در کتابخانه آستان قدس رضوی تقریباً حدود ۶۰ مورد قرآن تذهیب شده وجود دارد که در چاپخانه‌های: تبریز، تهران، مبنی، آذربایجان، برلین، بخارا، ترکیه به چاپ رسیده‌اند، البته محل چاپ برخی از این قرآن‌ها مشخص نیست. در این تحقیق به بررسی قرآن‌هایی که در چاپخانه بخارا به چاپ رسیده خواهیم پرداخت.

نسخه‌های چاپ بخارا:

یکی از مهم‌ترین مراکز دارای چاپخانه سنگی که در شرق کشور فعالیت داشته و در آن به زبان‌های فارسی و ترکی، کتاب‌های داستانی و مذهبی به چاپ می‌رسیده، چاپخانه شهر بخارا بوده است.

«چاپخانه سنگی بارانوفسکی در خانات بخارا، فعالیت خود را در سال ۱۹۰۱م. آغاز کرد. مالک این چاپخانه در سال‌های ۴-۱۹۰۳م. شخصی به نام لویین بود ... چاپخانه سنگی و سربی لویین از ۱۹۱۰ تا ۱۹۱۳م. دوباره به کار افتاد. دوره انتشار کتاب‌های چاپ سنگی در ترکستان و بخارا بسیار کوتاه بود و فقط تا دو دهه نخست قرن بیستم ادامه داشت. بیشتر کتاب‌ها در این منطقه بین ۱۹۰۵م. تا ۱۹۱۷م. منتشر شده‌اند... در جریان اقدامات ملی سازی و استقلال طلبانه، چاپخانه‌های ترکستان فعالیت خود را در مارس ۱۹۱۸م. متوقف کردند. چاپخانه سنگی بخارا نیز تا سال ۱۳۳۸ه.ق/۱۹۱۹-۲۰م. به فعالیت خود ادامه داد» (شگلوا، ۱۳۹۱: ۶۶-۶۷).

در میان قرآن‌هایی که به ثبت کتابخانه آستان قدس رضوی رسیده چهار نسخه در بخارا چاپ شده که البته سه مورد آن کاملاً شبیه به هم است و یک نسخه با تزیین متفاوت از مجموع چهار اثر دیده می‌شود.

در این نسخه، آیات، بدون تزیین، در کادری مستطیل شکل در وسط صفحه آورده شده است و در پایان هر آیه نشان آیات به شکل یک برگ قرمز رنگ با حروفی که در بالای این نشان‌ها نوشته شده، دیده می‌شود.

این اثر سرلوح ندارد و متفاوت از آثار دیگر چاپی دارای تزیینات بدون رنگ زمینه است که باعث خلوتی و به چشم آمدن ریزترین تزیینات است. حاشیه با تزیینات یک‌دست گل و برگ و شاخه‌های پیچان به رنگ طلایی ترسیم شده است. کادرکشی‌ها با خطوط طلایی رنگ و تزیینات به رنگ قرمز و طلایی است و آیات قرآن به رنگ سیاه نوشته شده است. در کتیبه صدر که در بالای آیات قرار دارد، نام سوره به رنگ قرمز و در کتیبه ذیل که در قسمت پایین آیات قرار دارد، محل وحی آیات

نوشته شده است. (تصویر ۱) در آنالیز خطی، تقسیمات صفحه را که معمولاً با قوانین تقسیمات طلایی انجام گرفته می‌توان به‌طور دقیق مشاهده نمود.

سه اثر دیگر کاملاً مشابه هم هستند. همه موارد در سال ۱۳۳۴ه.ق. با کتابت احمدکاتب و در مطبعه لویین به چاپ رسیده است. ابعاد یکی از آنها ۲۰×۱۲، وقف شده توسط سیدکمال‌الدین حسینی طبق‌دهی بوده و در سال ۱۳۹۲ به ثبت رسیده است. (تصویر ۲) نسخه دیگر دارای ابعاد ۲۱×۱۳ است و واقف آن، سیدکمال‌الدین حسینی طبق‌دهی بوده که در سال ۱۳۸۵ به ثبت رسیده است (تصویر ۳) نسخه‌ای که آنالیز خطی آن ترسیم شده دارای ابعاد ۲۰×۱۲ بوده و در سال ۱۳۷۷ توسط واقفی نامعلوم به ثبت کتابخانه آستان قدس رضوی رسیده است. (تصویر ۴).

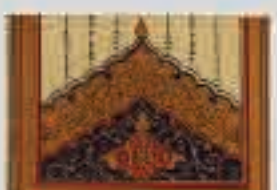
تزیینات در این نسخه‌ها شامل یک سرلوح و یک حاشیه است که در پایین آن قرار دارد و کاملاً جدا از هم هستند. با خطوط ضخیم به رنگ طلایی و قرمز کادری برای سرلوح کشیده شده است. کادرکشی قرمز رنگ فقط در سرلوح دیده می‌شود. دو مثلث رو به بالا و پر از نقش به رنگ سرمه‌ای و طلایی و قرمز رنگ در سرلوح دیده می‌شود. تعدادی تزیین خطی نیز تا بالای کادر به رنگ سیاه کشیده شده است.

در حاشیه پایین سرلوح تزیینات طلایی رنگ در زمینه سرمه‌ای با اشکال هندسی یکنواخت ترسیم شده است. تزیینات چاپی هستند. کتیبه صدر ندارد و فقط کتیبه ذیل در پایین صفحه به رنگ طلایی و با نوشته روشن آورده شده است که کاملاً جدا از متن آیات است. نام سوره برخلاف نسخه‌های معمول، در کتیبه ذیل آورده شده است.

نشان آیات، گوی طلایی است که در انتهای آیات آمده و برخی حروف نیز به رنگ قرمز در بالای آن دیده می‌شود. ممکن است برای چاپ این نسخه‌ها از یک کلیشه استفاده شده باشد چرا که هیچ تفاوتی بین آنها یافت نشده است. هیچ یک از نسخه‌ها صفحه قبل از صفحه افتتاح ندارد. تقسیمات در این صفحات به‌گونه‌ای است که گویی بر روی تزیینات زمینه یکنواخت، کادرهایی جهت قرارگیری آیات و کتیبه‌ها قرار داده شده است.

نسخه‌هایی در کتابخانه آستان قدس به ثبت رسیده‌اند که محل چاپ آنها مشخص نیست. در میان این نسخه‌ها یک نسخه کاملاً شبیه به نسخه‌های چاپ سنگی بخارا

جدول ۱- خلاصه خصوصیات
بصری صفحات افتتاح قرآن‌های
نسخه‌های چاپ شده در بخارا:

از چهار نسخه، سه نسخه دارای سرلوچ هستند. نسخه‌های تزئینات چاپی دارند. رنگ‌های مورد استفاده از ترکیب این نسخه‌ها، طلایی، قرمز تیره، سرمه‌ای یک نسخه از نسخه‌هایی که محل چاپ آن نامعلوم و شاید نسخه‌هایی چاپ شده در بخارا است.	باقی تزئینی 	سرلوچ 	بخارا نشان آیات
---	--	---	---

جدول ۲- جزئیات تصویری تزئینات
صفحات افتتاح قرآن‌های چاپ بخارا.

دیده می‌شود. ابعاد نسخه ۲۲/۵×۱۵ بوده که توسط رییس
دفتر تولیت آستان قدس به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا
گردیده و در بهمن ۱۳۹۲ به ثبت رسیده است.

آیات قرآن در این نسخه نیز در وسط صفحه به
صورت مستطیل عمودی نگاشته شده است. در زمینه
آیات تزئیناتی وجود ندارد. (تصویر ۵) نشان آیات
به شکل یک برگ قرمز رنگ با حروفی که در بالای
این نشان‌ها نوشته شده است. کادرکشی‌ها به رنگ
سرمه‌ای و قرمز و طلایی است. این اثر سرلوچ ندارد و
حاشیه دارای تزئینات یکدست گل و برگ و شاخه‌های
پیچان به رنگ طلایی بوده که بدون رنگ زمینه ترسیم
شده است. در چهار طرف کادر آیات قرآن مثلث‌هایی
دیده می‌شود که از حاشیه بیرون زده است. تزئیناتی نیز
در حاشیه بیرونی وجود دارد. در بالای آیات، در کادری
نام سوره و محل وحی آن آورده شده است. با دقیق
شدن در نشان آیات و فرم تزئینات و رنگ‌ها می‌توان
تشابهاتی آشکار با تصویر ۱ یافت.

نتیجه‌گیری:

بررسی‌های قرآن‌های چاپ شده در بخارا محفوظ
در کتابخانه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد تزئینات
قرآن‌های چاپ سنگی این منطقه ویژگی‌هایی دارد که
در نسخه‌هایی که در چاپخانه‌های مناطق دیگر به چاپ
رسیده کمتر دیده می‌شود: خطی بودن تزئینات، استفاده
از رنگ‌های طلایی و سرمه‌ای و قرمز، البته با ارجحیت
طلایی که بیشترین استفاده را در تزئینات این قرآن‌ها دارد.
تنها سرلوچی که در این نسخه‌ها دیده می‌شود همچون
تاجی بر سر حاکمان یا سر تخت سلاطین است، تزئینات
آن یادآور صفحات نگارگری است و در بالای صفحه به
صورت مجزا دیده می‌شود.

نداشتن تزئین در بین آیات و استفاده از شکل ساده
برگ در نشان آیات جلب توجه می‌کند. تزئینات ریز که
هم در حاشیه‌ها و هم در بالای سرلوچ دیده می‌شود
همگی به صورت خطی هستند. در بیشتر نسخه‌ها
کتیبه صدر به شکل کادری ساده و بدون تزئین و یا با
تزئینات اندک در بالای آیات آورده شده است. در یک
نسخه کتیبه ذیل به شکل جداگانه در زیر آیات آورده
شده است. بافت یکنواخت و بدون زمینه رنگی هم در
دو نسخه دیده می‌شود و می‌توان آن را جزو خصوصیات
این نسخ دانست که باعث ایجاد شیوه‌ای منحصر به فرد
شده است. این خصوصیت در میان نسخه‌های دیگر قابل
تفکیک و شناسایی است.

منابع

۱. بابا زاده، شهلا (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. تهران. طهوری.
۲. پاولونا شچلگوا، الیمپادا (۱۳۸۶). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. ترجمه پروین منزوی. تهران. معین.
۳. شلگوا، اولمپیدا. «تاریخچه چاپ سنگی فارسی در آسیای میانه» بهرام فرهنگ‌پور، *چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق شناسان*. شهروز مهاجر، ارکیدۀ ترابی. تهران.
۴. صحراگرد، مهدی (۱۳۸۷). *مصحف روشن: معرفی برخی نسخه‌های قرآن در موزه‌های شیراز قرن هفتم تا نهم هجری*. تهران. فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
۵. مارزلف، اولریش (۱۳۹۰). *تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی*. ترجمه شهروز مهاجر. تهران. چاپ و نشر نظر.

تصویر ۱- صفحه افتتاح قرآن.
کتابخانه آستان قدس رضوی. کاتب میر
فیض. بخارا. مطبعه لوین. ۱۳۳۷، ۴۴۵۶۹.

آنالیز خطی تصویر ۱

تصویر ۲- صفحه افتتاح قرآن. کتابخانه آستان
قدس رضوی. کاتب: احمد کاتب. بخارا.
مطبعه لوین. ۱۳۳۴. ۳۴۹۴۱.

تصویر ۳- صفحہ افتتاح قرآن. کتابخانہ آستان قدس رضوی. کاتب: احمد کاتب. بخارا. مطبعہ لوین. ۱۳۳۴. ۴۳۱۲۲.

تصویر ۴ صفحہ افتتاح قرآن. کتابخانہ آستان قدس رضوی. کاتب: احمد کاتب. بخارا. مطبعہ لوین. ۱۳۳۴. ۳۰۹۵۶.

آنالیز خطی تصویر ۴

تصویر ۵- صفحہ افتتاح قرآن. کتابخانہ آستان قدس رضوی. کاتب: میرفیض. بخارا. مطبعہ لوین. ۱۳۳۷. ۴۴۵۶۹.

آنالیز خطی تصویر ۵.